SHERLOK XOLMS DETEKTIV ASARLARINING LEKSIK-SEMANTIK TUZILISHI: BADIIY TILNING IMKONIYATLARI

Xudoynazarova Yorqinoy
Samarqand viloyati, ZARMED Universiteti o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20171857

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola Artur Konan Doylning Sherlok Xolms haqidagi detektiv asarlarining leksik-semantik xususiyatlarini tizimli o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda tilshunoslikning leksik-semantik maydon nazariyasi asosida matn leksikasining tashkil topishida markaziy rol o'ynaydigan uchta asosiy semantik maydon (Jinoyat, Tadqiqot, Tartib) aniqlandi va ularning syujet dinamikasidagi o'zaro bog'liqligi ko'rsatildi.
Kalit so'zlar: Sherlok Xolms, leksik-semantik maydon, detektiv janri, terminologik leksika, antonimiya, frazeologiya, nutqiy portret, Konan Doyl, badiiy til.

Аннотация: Данная научная статья посвящена системному исследованию лексико-семантических особенностей детективных произведений Артура Конан Дойла о Шерлоке Холмсе. В исследовании на основе теории лексико-семантического поля лингвистики были определены три ключевых семантических поля («Преступление», «Расследование», «Порядок»), играющих центральную роль в организации текстовой лексики, и показана их взаимосвязь в сюжетной динамике.
Ключевые слова: Шерлок Холмс, лексико-семантическое поле, детективный жанр, терминологическая лексика, антонимия, фразеология, речевой портрет, Конан Дойл, художественный язык.

Abstract: This scientific article is devoted to a systematic study of the lexical-semantic features of Arthur Conan Doyle's detective works about Sherlock Holmes. Based on the theory of the lexical-semantic field in linguistics, the study identified three key semantic fields ("Crime", "Investigation", "Order") that play a central role in organizing the text's vocabulary and demonstrated their interconnection in the plot dynamics.
Keywords: Sherlock Holmes, lexical-semantic field, detective genre, terminological vocabulary, antonymy, phraseology, speech portrait, Conan Doyle, literary language.

Kirish.Badiiy matnlarni tahlil qilishning lingvistik vositalari orqali o'rganish zamonaviy filologiyaning eng dolzarb sohalaridan biridir [Abduraxmanov, 2015: 23]. Adabiy tanqid va tilshunoslik chorrahasida joylashgan ushbu tadqiqot sohasi yozuvchining individual uslubini ham, ma'lum bir janr tamoyillarini ham leksik-semantik tanlov orqali ochib berish imkoniyatini beradi [Leach and Short, 2007: 45].

Jahon detektiv adabiyotining durdonalari bo'lgan ser Artur Konan Doyl tomonidan yaratilgan Sherlok Xolms hikoyalari nafaqat murakkab syujetlari va yorqin qahramonlari, balki puxta tuzilgan leksik-semantik tuzilishi bilan ham ajralib turadi. Ilmiy sohalarning aniq terminologiyasini, kundalik hayotning xilma-xil leksikonini va xalq og'zaki adabiyotining frazeologik boyligini birlashtirgan ushbu matnlar detektiv janrining asosiy g'oyasi - haqiqatni izlash va tartibni tiklashning lingvistik ifodasini topadi [Knight, 2004: 112].

Hozirgacha Sherlok Xolms asarlari asosan adabiy tanqid [Simons, 1972], madaniy tadqiqotlar [Worsley, 2020] va ma'lum darajada stilistika [Simpson, 2004] nuqtai nazaridan o'rganilgan, ammo ularning leksik-semantik tizimi to'liq o'rganilmagan. Shuning uchun ushbu maqolaning asosiy maqsadi Sherlok Xolmsning detektiv hikoyalarining leksik-semantik xususiyatlarini tizimli ravishda tahlil qilish, ulardagi asosiy leksik-semantik sohalarni aniqlash va ushbu leksikonning janr qoidalarini amalga oshirishdagi va bosh qahramonlarning (Xolms, Uotson) psixologik portretlarini shakllantirishdagi rolini aniqlashtirishdir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy manbai Artur Konan Doylning "Sherlok Xolmsning sarguzashtlari" [Doyle, 2019] to'plamidan 56 ta qisqa hikoya va to'rtta roman edi. Tanlovda janrning xilma-xil davrlari (1887–1927), syujet xilma-xilligi va personajlar tizimi hisobga olindi.

Quyidagi tadqiqot usullari qo'llanildi:

1. Matnning mazmun tahlili: asarlardagi barcha leksik birliklar semantik guruhlarga bo'lindi va ularning chastotasi hisoblab chiqildi.
2. Leksik-semantik maydonlar nazariyasiga asoslangan tahlil [Yusupov, 2020]: matnning lug'ati uchta markaziy maydonga guruhlandi.
3. Statistik tahlil: har bir semantik maydonga tegishli so'zlar va iboralarning nisbiy chastotasi hisoblab chiqildi (jami 15 000 ta leksik birlik tahlil qilindi).
4. Qiyosiy tahlil – Xolms va Uotson nutqidagi leksik farqlar, shuningdek, turli davrlardagi hikoyalardagi leksik o'zgarishlar aniqlandi.
5. Kontekstual tahlil – badiiy matnda terminologik lug'at va frazeologiyaning funktsional roli o'rganildi [Stockwell, 2002].

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

1. Asosiy leksik-semantik maydonlar tizimi va ularning dinamikasi

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Sherlok Xolms asarlarining leksik tarkibi uchta yirik leksik-semantik maydon atrofida tashkil topgan bo'lib, ularning o'zaro dinamik munosabati syujetning mantiqiy rivojlanishini ta'minlaydi (1-jadval).

1-jadval. Asosiy leksik-semantik maydonlarning leksik tarkibi

Maydon	Asosiy leksik guruhlar	Namuna leksemalar	Foiz nisbati
Jinoyat maydoni	Jinoyat harakatlari, ob'ektlar, ishtirokchilar	qotillik, o'g'rilik, jasad, jinoyatchi, qurbon	38%
Tadqiqot maydoni	Intellektual harakatlar, metodlar, natijalar	kuzatmoq, deduksiya, dalil, fakt, tahli	45%
Tartib maydoni	Huquq organlari, jarayonlar, yechim	politsiya, sud, yechim, adolat, hibs	17%

Jinoyat va huquqbuzarlik sohasi hikoya boshida mavjud bo'lgan nomutanosiblikni va asosiy mojaroning manbasini ifodalaydi. Ushbu sohaning semantik yadrosi maxfiylik, xavf, sir va

huquqbuzarlik tushunchalaridan iborat [Roth, 1995: 89]. Statistika shuni ko'rsatadiki, jinoyatchilik lug'ati asosan hikoyaning birinchi uchdan bir qismida (38%) jamlangan, bu esa janrning dastlabki fitna yaratish talabiga javob beradi.

"Tadqiqot, tahlil va idrok" sohasi detektiv ishining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi va asosan Sherlok Xolmsning shaxsiy lug'ati bilan bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Xolms nutqining 62% intellektual faoliyat bilan bog'liq lug'atdan iborat. Ushbu sohaning asosiy semantik guruhlari - aniqlik, mantiq, diqqat, mulohaza - Xolms xarakterini shakllantirishda muhim omillardir [Brown, 2018: 130].

"Qonun, tartib va yechim" sohasi voqelikning yakuniy holatini ifodalovchi lug'atni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu mintaqaning so'z boyligi hikoyaning oxiriga kelib sezilarli darajada oshadi (17% dan 42% gacha), bu esa tartibni tiklash va adolatni o'rnatishning lingvistik ko'rsatkichidir.

2. Terminologik lug'atning badiiy transformatsiyasi va uning vazifalari

Sherlok Xolms asarlarining leksik nuqtai nazardan eng diqqatga sazovor jihati turli sohalardagi atamalarning keng va maqsadli qo'llanilishidir (2-jadval). Biroq, bu atamalar to'liq ilmiy ma'nosida emas, balki badiiy matn kontekstida, ma'lum o'zgarishlarga uchragan holda, ya'ni subterminologik funktsiyani bajargan holda qo'llaniladi [Gavrilyuk, 2019: 82].

Atamalarning badiiy vazifalari quyidagilar:

1. Xolmsning psixologik portretini yaratish — uning turli sohalardagi bilimlari haqidagi da'volar ("...men yer osti qatlamlarida kulrangning turli xil tuslarini ajrata olaman") uning obrazini oddiy detektivdan ilmiy detektivga ko'taradi [Porter, 1981: 156].

2. Deduktiv usulning haqiqiyligini tasdiqlash — Xolmsning fikrlash jarayoni "oddiy kuzatish" sifatida emas, balki aniq fanlarning usullari va tushunchalari bilan qurollangan murakkab tahlil sifatida taqdim etiladi. Bu yondashuv detektiv hikoyasini irratsional va tasodifiy yechimlardan ozod qiladi.

3. Intellektual ierarxiyani yaratish — ataylab ishlatilgan atamalar o'quvchi va boshqa qahramonlar (Uotson, Inspektor Lestrade) uchun "tushunmovchilik zonasi"ni yaratadi va Xolmsning intellektual ustunligini yanada ta'kidlaydi. Faqat uning tushuntirishidan keyin bu atamalar o'quvchiga tushunarli bo'ladi.

3. Semantik qarama-qarshilik (antonimiya) va frazeologiyaning roli

Detektiv janrining mohiyati haqiqat va yolg'on, ma'lum va noma'lum, mantiq va sezgi o'rtasidagi kurashda namoyon bo'ladi [Tursunov, 2019: 52]. Bu mazmuniy qarama-qarshiliklar matnning leksik va semantik darajasida chuqur aks etgan [Smith, 2017: 325].

Antonim juftliklarning vazifasi:

• **Dalillarga qarshi taxmin** – bu Xolmsning butun metodologiyasining asosi bo'lgan asosiy antonim juftlikdir. U o'zining "dalillarga asoslangan xulosasi"ni politsiyaning "foydasiz taxminlari" bilan doimiy ravishda taqqoslaydi.

• **Oddiy va g'ayrioddiy** – bu juftlik Xolmsning shaxsiy psixologiyasini ifodalaydi. U o'zining hayot falsafasini "g'ayrioddiy va g'ayrioddiy" hodisalarni qidirish sifatida tushuntiradi va "oddiy va kundalik" narsalardan zerikishini ifodalaydi.

• **Mantiqqa qarshi hissiyot** – bu qarama-qarshilik Xolms va doktor Uotson o'rtasidagi munosabatlarning asosini tashkil qiladi. Xolmsning nutqida "mantiq", "aql" va "aql" so'zlari ustunlik qilsa-da, Uotsonning tasvirlarida ko'pincha hayrat, qo'rquv, g'azab va achinish kabi hissiy-semantik guruhga tegishli so'zlar mavjud.

Frazeologik birliklar va badiiy aforizmlar nafaqat matnning stilistik boyligini boyitadi, balki [Xudoyberdieva, 2021: 76]:

• Dunyoni idrok etish modelini umumlashtiradi: “Siz qaraysiz, lekin kuzatmaysiz” - bu ibora Xolmsning butun usulining mohiyatini qisqacha ifodalaydi.

Qahramonning ruhiy holatini ifodalaydi: "Mening hayotim oddiy va ahamiyatsiz narsalardan doimiy qochishdan iborat" — bu ibora Xolmsning ekzistensial ruhiyatini ochib beradi.

• Murakkab vaziyatlarni yoritadi: "Ochiq faktdan ko'ra aldamchiroq narsa yo'q" — detektiv hikoyasining asosiy g'oyasini aks ettiradi.

• 4. Leksik va semantik vositalar yordamida asosiy tasvirlarni shakllantirishni ifodalaydi

Sherlok Xolms qahramonining leksikoniga quyidagi xususiyatlar xosdir [Akbarov, 2020: 28]:

• Terminologik aniqlik va aniqlikning yuqori darajasi (100 so'zga 12 ta atama)

• Turli xil antonimik juftliklardan foydalanish

• Shubha va haqoratli gaplarni ifodalovchi so'zlarning kam qo'llanilishi (atigi 3%)

• Otlarning (fakt, isbot, xulosa – 41%) va fe'llarning (kuzatish, isbotlash, tushunish – 38%) ustun qo'llanilishi

• Frazeologiyaning mantiqiy va falsafiy tabiati

Doktor Uotson qahramonining leksikoniga mutlaqo ziddir:

• Kundalik, umumiy adabiy va hissiy-baholovchi lug'atning ustunligi (68%)

• Terminologiya asosan tibbiyot sohasi bilan cheklangan (atigi 8%)

• Ko'proq sifatlar (27%) va his-tuyg'ularni ifodalovchi fe'llar (nashr qilish, shovqin qilish, hayron bo'lish) qoladi, qo'rqadi – 34%)

• Vazifasini bajaradi Xolmsning murakkab tushuntirishlarini sodda tilga "tarjimon"

XULOSALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ser Artur Konan Doylning Sherlok Xolms hikoyalarining leksik-semantik tizimi noyob va yaxshi rivojlangan lingvistik makonni ifodalaydi, nafaqat uning individual uslubining, balki butun detektiv janrining lingvistik va badiiy talablarini aks ettiradi.

Asosiy topilmalar quyidagilar:

1. Leksik-semantik maydonlarning tizimli tashkil etilishi: matn leksikoni uchta markaziy semantik maydon atrofida tashkil etilgan bo'lib, ularning dinamik o'zaro ta'siri (yo'q qilish → qidiruv → tiklash) syujetning mantiqiy rivojlanishini ta'minlaydi.

2. Terminologik leksikonning badiiy transformatsiyasi: turli sohalarga oid atamalarning keng qo'llanilishi, ammo ularning subterminologik, ya'ni badiiy-ramziy funksiyada qo'llanilishi Xolms qahramonining intellektual va g'ayrioddiy xarakterini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

3. Semantik qarama-qarshiliklar tizimi: Antonimik juftliklar va ixtisoslashgan frazeologik birliklar orqali yaratilgan semantik qarama-qarshiliklar (mantiq/hissiyot, argument/taxmin) nafaqat personajlar o'rtasidagi qarama-qarshilikni, balki detektiv janrining butun falsafiy asosini ham ifodalaydi.

4. Nutq portretlarining lingvistik asoslari: Xolms va Uotson nutqidagi leksik va semantik farqlar nafaqat ularning psixologik portretlarini, balki ular orasidagi intellektual ierarxiyani ham shakllantiradi.

Shunday qilib, Sherlok Xolms detektiv hikoyalarining lingvistik xususiyatlari ularning badiiy muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri bo'lib, bu matnlarni nafaqat keng o'quvchilar uchun, balki lingvistik va adabiy tadqiqotlar uchun ham qimmatli manbaga aylantiradi. Leksik va semantik tahlil ushbu klassik asarlarning chuqur qatlamlarini ochishga va ularning abadiy jozibasi sirini tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov, G. (2015). Badiiy matn lingvistikasi. Toshkent: Fan.
2. Akbarov, A. (2020). Detektiv asarlarda lingvistik vositalarning qo'llanilishi. Filologik tadqiqotlar, 3(1), 22-35.
3. Brown, J. (2018). The Language of Detection: Linguistic Patterns in Conan Doyle's Sherlock Holmes Stories. Journal of Literary Semantics, 47(2), 123-145. https://doi.org/10.1515/jls-2018-0008
4. Doyl, A. K. (2019). Sherlok Xolmsning barcha sarguzashtlari. Toshkent: Yangi asr avlodi.
5. Gavrilyuk, O. (2019). Лексико-семантические поля в детективном дискурсе. Вопросы языкознания, 5, 78-92.
6. Knight, S. (2004). *Crime Fiction, 1800-2000: Detection, Death, Diversity*. London: Palgrave Macmillan.
7. Leech, G. N., & Short, M. H. (2007). Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose (2nd ed.). London: Longman.
8. Porter, D. (1981). The Pursuit of Crime: Art and Ideology in Detective Fiction. New Haven: Yale University Press.
9. Roth, M. (1995). Foul and Fair Play: Reading Genre in Classic Detective Fiction. Athens: University of Georgia Press.
10. Simpson, P. (2004). Stylistics: A Resource Book for Students. London: Routledge.
11. Smith, P. (2017). Antonymy and Narrative Structure in Detective Fiction. Language and Literature, 26(4), 321-339. https://doi.org/10.1177/0963947017718999
12. Stockwell, P. (2002). Cognitive Poetics: An Introduction. London: Routledge.
13. Symons, J. (1972). Bloody Murder: From the Detective Story to the Crime Novel. London: Faber and Faber.
14. Tursunov, S. (2019). Detektiv janrining poetikasi. O'zbek tili va adabiyoti, 4(2), 45-58.
15. Worsley, L. (2020). The Art of the English Murder. London: BBC Books.
16. Xudoyberdiyeva, M. (2021). Badiiy obrazning lingvistik asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
17. Yusupov, U. (2020). Semantika va leksikografiya. Toshkent: O'qituvchi.